

Zelfmoord is een christelijke uitvinding

Romeinse stijlvolle dood werd pas in de middeleeuwen taboe

Kerkvader Augustinus maakte een einde aan de Romeinse verheerlijking van zelfmoord, dachten historici. Een recent proefschrift laat zien dat hij op dit terrein helemaal niet zoveel invloed had.

In 1993 brak er onder Nederlandse publicisten een bizarre polemiek uit: kon het levenseinde dat Menno ter Braak zichzelf op 14 mei 1940 bezorgde, gelden als een 'Romeinse dood'? In de herdenkingsrede van 1946 had hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde H.A. Gomperts over de schrijver, die als gedreven antifascist de Duitse bezetting niet had willen meemaken, gezegd: 'Hij stierf als een Romein.' 47 jaar later vocht J.A. Dautzenberg, literair medewerker van *de Volkskrant*, deze kwalificatie aan. In *Vrij Nederland* nam Tamar (pseudoniem van Renate Rubinstein) het op voor de Romeinse dood van Ter Braaks dood. Maar Willem Frederik Hermans kwam op de proppen met een citaat uit Martialis om te bewijzen dat zelfdoding bij de Romeinen helemaal niet zo in aanzien stond. Het gaat om een tweeregelig epigram waarin ene Fannius wordt bespot die, vluchtend voor de vijand, zichzelf ombracht. 'Is dit geen waanzin, vraag ik, om te ontkomen aan de dood door te sterven?'

De uitdrukking 'Romeinse dood', *Romana mors*, komt echter uitgerekend bij dezelfde Martialis voor, in een ander, langer gedicht. Het gaat daarin over het zelfgekozen einde van Festus. De man had een gezwel aan zijn keel. Met 'droge wangen' spoorde hij zijn vrienden aan zich te vermennen nu hij besloten had uit eigen beweging 'naar de poelen van de onderwereld' te gaan. Hij zorgde er wel voor zijn aanzicht niet te schenden door vergif of door langzame versterving, 'maar hij voleindigde zijn voorbeeldige leven met een Romeinse dood'.

'HAD LUCRETIA DE VERKRACHTING MISSCHIEN TOCH EEN BEETJE LEKKER
GEVONDEN EN VOELDE ZE ZICH DUS SCHULDIG OVER HAAR LUST?'

Tacitus, de grote historicus van de eerste eeuw, beschrijft ongeveer tachtig van zulke *mortes voluntariae*. In alle opzichten was Seneca's einde - dat hem tot de Romeinse Sokrates maakte - het hoogtepunt van deze stijlvolle zelfdodingen. Seneca was het toonbeeld van een *ambitiosa mors*, de gloriezoekende of stijlvolle dood. In zijn in 2004 verschenen studie *Ambitiosa Mors* gaf de classicus Timothy Hill een belangrijke vernieuwing aan ons denken over eigendoding in de oudheid, door duidelijk te maken dat het er voor de Romeinen niet toe deed of iemand de hand aan zichzelf sloeg (zie mijn bespreking in ABG nr. 58, 2006). Suïcide was niet, zoals bij ons, een aparte categorie die tegenover een natuurlijke dood stond. Zelfdoding viel bijvoorbeeld ook onder de ontijdige dood, *immatura mors*, die ook door een vallende steen kon worden veroorzaakt.

Eigendoding kón bijdragen aan een *ambitiosa mors* mits man, motief en middel edel waren. De tegenpool was een minderwaardig levenseinde van een verachtelijk sujet. Als de suïcide in eenzaamheid, aarzelend en door verhänging werd uitgevoerd, was dat een bevestiging van infaamheid. Vandaar de heel verschillende waardering van de bij Martialis genoemde suïcides van Fannius en Festus.

Seneca werd een icoon van de mannelijke *ambitiosa mors*; het vrouwelijke model was Lucretia. Van haar zegt de Romeinse verzamelaar van exempels Valerius Maximus dat door een gril van de natuur een mannelijke ziel in een vrouwelijk lichaam was terechtgekomen. Volgens de Romeinse traditie werd zij door de zoon van Sextus Tarquinius, die de laatste koning van Rome zou zijn, tot seksueel verkeer gedwongen. De volgende dag riep zij haar man, vader en familie vrienden bijeen en vertelde wat haar was overkomen. Vervolgens doorstak zij zich met een dolk, een mannelijk middel dus. Met de bebloede dolk in de hand zwoeren de mannen eens en voor al een einde te maken aan het koningschap. En zo werd Rome een republiek.

Deze eed stond model voor republikeinen in de achttiende eeuw. De zieltogende Lucretia raakte in die periode een beetje op de achtergrond - de geschilderde afbeeldingen worden beheerst door de Romeinen die zweren de monarchie te beëindigen. Eerder, in de late middeleeuwen, had ze een merkwaardige comeback gemaakt als een van de heilige heidinnen, voorlopers van christelijke vrouwendeugden, met name natuurlijk de kuisheid. Deze verheerlijking is opmerkelijk in het licht van de verguizing die kerkvader Augustinus haar toebedeelt.

In *De stad Gods* (*De civitate Dei*, 413-427) stelt hij zich namelijk de - heel moderne - vraag wat Lucretia zich eigenlijk te verwijten had. Of had ze misschien de verkrachting toch een beetje lekker gevonden? En voelde ze zich dus over haar lust schuldig? Ja, zo moest het zijn geweest: ze voelde zich zondig en daarom maakte ze een einde aan haar leven. Tot dan toe was Lucretia's gedrag begrijpelijk en loffelijk geweest: subjectief was ze onschuldig, maar objectief was ze voor altijd geschonden. Met Augustinus kondigt zich in principe de overgang aan van een *shame culture* naar een *guilt culture*.

'LIJKEN WERDEN OP SINISTERE DRIESPRONGEN BEGRAVEN, LIEFST MET EEN PAAL DOOR HET LIJF EN MET HET HOOFD NAAR HET WESTEN OM OPSTANDING TE VOORKOMEN.'

Het recente proefschrift *Suizid in der Spätantike* waarop Dagmar Hofmann aan de Friedrich Schiller Universiteit van Jena promoveerde, noopt echter tot relativering. Met een overvloed aan argumenten bewijst zij dat Augustinus in zijn tijd alleen stond. Zijn volledige afwijzing van zelfdoding, ook in het geval van christelijke vrouwen die door hun vervolgers dreigden te worden verkracht, was van een uitzonderlijke rigiditeit. Andere gezaghebbende auteurs, zoals Ambrosius en Hiëronymus, deelden die opvatting niet. Hofmann wijst er terecht op dat deze kwestie na de triomf van het christendom onder Constantijn de Grote volkomen academisch was geworden: in feite ging het de kerkvaders om de verheerlijking van de maagdelijkheid van nonnen en andere heilige vrouwen uit hun eigen tijd.

Augustinus' absolutisme werd weer door zijn historische context bepaald. Als bisschop van Hippo had hij heel wat te stellen met de ketterse donatisten in zijn Noord-Afrikaanse bisdom. Zij zouden de sektegenoten die van rotsen waren gesprongen als martelaren eren. Augustinus trekt alle registers open om hun ongelijk te bewijzen. Heeft Jezus zelf niet geweigerd op Satans uitdaging in te gaan om van de tinnen van de tempel te springen? Zijn de duivels die Hij uitdreef, niet in zwijnen ingegaan, die zich in het water wierpen? En dan komt zijn Bijbelse hoofdargument, want hij wil de tegenstander op gemeenschappelijke grond vloeren. Zegt het vijfde gebod niet 'gij zult niet doden'? Volgens Augustinus is dat een absoluut dodingsverbod - nou ja, niet geldig tegenover dieren en vijanden. Maar: 'Wie zichzelf doodt is een moordenaar' (*Qui se ipsum occidit homicida est*).

In het kader van dit betoog wordt Lucretia van haar voetstuk gestoten. Seneca blijft buiten schot, waarschijnlijk omdat de stoïcus als een wegbereider van het christendom gold. Zijn broer zou zelfs brieven met Paulus hebben gewisseld. En die christelijke vrouwen dan, die zich van daken of in rivieren stortten? Augustinus kan deze sanctae, heilige bloedgetuigen, natuurlijk niet veroordelen. Hij veronderstelt dat ze op een bijzondere ingeving van God tot hun finale daad zijn gekomen. Eenzelfde goddelijke instigatie had Samson tot zelfdoding gebracht door de pilaren waaraan hij was vastgebonden omver te trekken en daardoor ontelbare Filistijnen naar de filistijnen te helpen.

Dit augustinische excuus is onder christenen populair gebleven. Toen Jan van Speyk op 5 februari 1831 de lont in het kruitvat stak en zichzelf samen met een aantal rebelse Belgen opblies, haastten dominees zich om in brochures te betogen dat we hier niet van doen hadden met verfoeilijke zelfmoord, maar met een samsonische heldendaad. Iedere Nederlandse stad met een zeeheldenbuurt heeft wel een Van Speykstraat. Al op 11 februari vaardigde Willem I Koninklijk Besluit 81 uit dat bepaalde dat de Nederlandse vloot altijd een 'Jan van Speyk' in de vaart zou hebben. Het is een merkwaardige gedachte dat het laatste schip van onze marine genoemd zal zijn naar onze eigen *suicide bomber*.

'ALS DE SUÏCIDE IN EENZAAMHEID, AARZELEND EN DOOR VERHANGING WERD UITGEVOERD, WAS DAT EEN BEVESTIGING VAN INFAAMHEID.'

Augustinus' principiële verwerping van zelfdoding werd pas veel later overheersend dan tot nu toe voetstoots werd aangenomen. In het algemeen vertoont de late oudheid veel meer continuïteit inzake suïcide dan wel is gedacht, zo toont Hofmann aan. De klassieke voorbeelden van Seneca en Lucretia bleven onverminderd waardering genieten. Ze werden onbekommerd gebruikt door christelijke apologeten zoals Tertullianus. Vaak wezen deze auteurs erop dat de martelaren deze heidense helden in doodsverachting zelfs overtroffen.

De bisschoppenvergaderingen na Augustinus ontzegden wel de begrafenis op gewijde grond aan mensen die zich hadden omgebracht. Maar Hofmann bewijst dat deze concilie-edicten niet teruggaan op Augustinus. Zij vergelijkt deze uitsluiting terecht met de bepaling in het Romeinse recht dat iemand die zich in de loop van een proces ombracht daarmee impliciet een schuldbekentenis kon afleggen. Zulke zelfdoders waren dus waarschijnlijk criminelen.

Hofmanns betoog wordt nog versterkt door een gegeven dat zij overigens over het hoofd ziet: ook Romeinse (heidense) begrafenisgenootschappen verboden al een fatsoenlijke bijzetting voor leden die zich verhingen en dus wel iets op hun kerfstok moesten hebben. Toch waarschuwden Romeinse rechtsgeleerden niet al te snel bij zelfdoding schuld aan te nemen. Er konden heel andere redenen in het spel zijn. Als 'excusabele' motieven golden schaamte (wegens een geldschuld), uitzichtloos lichamenlijk lijden, het leven zat zijn (*taedium vitae*), acute waanzin (*furor*) en verdriet (om het verlies van een naaste). Zelfs de zelfdoding uit demonstratie (*iactatio*) 'zoals enkele filosofen' die hadden begaan, werd in het gezaghebbende *Corpus Iuris* van keizer Justinianus door de Romeinse rechtsgeleerden als een verontschuldikbaar geval erkend.

Romeinse wetgevers waren geen zedenmeesters. Een einde aan het leven maken was ieders recht, zelfs slaven mochten tegen hun eigen lichaam 'woeden'. Alleen moest de verkoper van een slaaf het wel opgeven als de koopwaar ooit een zelfmoordpoging had gedaan. Verzweeg hij dat 'verborgen gebrek' dan kon de koop ongedaan worden gemaakt.

'ALS BEGRIJPELIJKE MOTIEVEN VOOR ZELFDODING GOLDEN SCHAAMTE,

UITZICHTLOOS LICHAAMELIJK LIJDEN, HET LEVEN ZAT ZIJN, ACUTE WAANZIN EN VERDRIET.'

In de late oudheid ontstonden de grote rechtscorpora: alle jurisprudentie van de voorbije eeuwen werd erin gesystematiseerd. Er waren weliswaar nieuwe wetsbepalingen met een morele inslag, bijvoorbeeld over infanticide - waarin men een christelijke invloed kan vermoeden - maar inzake zelfdoding bleef de klassieke nuchterheid van kracht. Pas in het latere christelijke Europa probeerden overheden mensen van de doodzonde van zelfmoord af te houden. Lijken werden door de stad naar het galgenveld gesleept en daar postuum verhangen. Of ze werden op (sinistere) driesprongen begraven, liefst met een paal door het lijf en met het hoofd naar het westen om zo opstanding te voorkomen. Deze praktijken verdwenen op het continent met de Franse Revolutie. Maar in Engeland was een zelfmoordpoging tot 1961 strafbaar, in Ierland zelfs tot 1993. Augustinus' uitspraak 'wie zichzelf doodt is een moordenaar' werd pas in de twaalfde eeuw, zo laat Hofmann zien, de officiële kerkleer bij het *Decretum Gratianum*.

Dezelfde eeuw schiep ook het hatelijke woord voor een zelfdoder, *suicida*. Dat is bar slecht Latijn. In de taal van Cicero mag een voornaamwoord, zoals *suus* ('zijn eigen'), niet worden gebruikt als voorvoegsel in een samengesteld woord. Maar de middeleeuwen waren minder scrupuleus. In de *Vier dwalingen van Frankrijk* (1177/8) vaart Walther van Saint-Victor (een klooster bij Parijs) uit tegen collega-theologen die weg waren van antieke filosofen, met name van Seneca. Hoe konden ze zo'n man bewonderen? Maakte hij niet comfortabel in een schuimbad een einde aan zijn leven? Deze man was erger dan een broedermoordenaar (*fratricida*), hij was een *suicida*, een eigenmoordenaar. Wat tegenwoordig als een discrete wetenschappelijke term geldt, is dus ontstaan als een uiterst hatelijk woord. In de zeventiende eeuw scheppen de moderne talen naar het Latijnse voorbeeld 'zelfmoordenaar' en 'zelfmoord'. Suicide voor de daad verschijnt merkwaardig genoeg het eerst in de Engelse vorm, in 1643 bij Thomas Browne in zijn *Religio Medici*. Het Latijnse *suicidium* duikt pas in 1656 op, bij Caramuel in diens *Theologia Moralis*. Hij legt ook nog eens het woord *suicida* uit: iemand die zichzelf ombrengt en zo zondigt tegen het vijfde gebod.

Terecht pleit Hofmann in haar zeer gedegen dissertatie voor nader onderzoek naar het denken over zelfdoding in de middeleeuwen. Het lijkt erop dat Augustinus' invloed tot nu toe sterk is overschat. Het is moeilijk de eerdere invloed te meten omdat er in de late oudheid betrekkelijk weinig melding wordt gemaakt van zelfdodingen. Er is een enkele monnik die als gevolg van overdreven ascese zich 'uit duivelse waanzin' in een put stort. Maar het lijkt erop dat het thema de schrijvende mensheid in deze periode veel minder fascineert dan het geval was in heidense tijden. Is er een (christelijke) *conspiracy of silence* in het spel?

'ZELFDODING KÓN BIJDAGEN AAN EEN STIJLVOLLE DOOD, MITS MAN, MOTIEF EN MIDDEL EDEL WAREN.'

Hill wijst de weg naar een bevredigender verklaring. Na Nero's tirannie was er geen plaats meer voor Seneca's salonheroïek. De keizer had geleerd omzichtig met de rijksaristocratie om te gaan, want zij bepaalde zijn reputatie: zou hij na zijn dood als goede keizer vergoddelijk worden en positief in de annalen figureren? Van hun kant legden de senatoren zich neer bij de nieuwe verhoudingen waarin alle macht - versluierd - van boven kwam. Zij leerden de figurantenrol te spelen in het toneelstuk dat iedere monarchie is. Daarom verdwijnen de Seneca's, zo verklaart Hill, en verliest het thema van de 'ambitieuze dood' zijn belang.

Later, in heel andere contexten, worden ze, samen met Lucretia, weer uit de klassieke teksten opgedolven. Soms, zoals bij Walther van Saint-Victor, zijn ze de illustratie van verwerpelijk, heidens gedrag. Dan weer bevestigen ze de allesoverheersende waarde van kuisheid, zoals de voorstelling van Lucretia als een heidense Maria. Maar vaker fungeren de *suicidia* als argumenten om de heersende christelijke waarden ter discussie te stellen. Voor Montaigne en David Hume, bijvoorbeeld, bieden die voorchristelijke exempla een alternatief: is zelfdoding niet een fundamenteel vrijheidsrecht van de mens?

'MET AUGUSTINUS KONDIGT ZICH DE OVERGANG AAN VAN EEN SHAME CULTURE NAAR EEN GUILT CULTURE.'

Sinds de mens moest leren leven met het knagende besef dat er ooit een einde komt, heeft hij de onherroepelijkheid van dat einde proberen op te heffen door een geloof in een hiernamaals. Tegelijk is hij het enige levende wezen dat zijn bestaan zelf kan beëindigen - dat lemmingen het ook doen is een sprookje, te wijten aan visueel bedrog in de Disneyfilm *Wild Wilderness* uit 1958. Camera-assistenten gooiden daarbij lemmingen bij bosjes van rotsen om te bewijzen dat ze zich opofferen voor de soort. Naast al zijn andere unieke eigenschappen is de mens dus ook een *animal suicidale*.

Antieke denkers vermeien zich in de paradoxale gedachte dat de mens in één opzicht meer vermag dan de goden: dezen kunnen geen einde maken aan hun akelig eeuwige bestaan. Het is maar één voorbeeld van de reflectie op het verschijnsel zelfdoding, waarvan de Grieks-Romeinse wereld de primeur heeft. Zij heeft de finale daad gerespecteerd mits het om een echte *mors voluntaria* ging en zelfs verheerlijkt als een van de vormen van een *Romana* of *ambitiosa mors*. Maar sinds de uitvinding van de dualiteit ziel-lichaam door de pythagoreeërs en Plato is er ook altijd een, gaandeweg sterkere, tegenstroom

geweest. Die wordt uiteindelijk – maar veel later dan tot dusver aangenomen – de christelijke hoofdstroom. Augustinus is wel de uitvinder van het concept zelfmoord, maar het christelijke taboe is veel later gevestigd dan tot nu toe werd gedacht. Dit inzicht is te danken aan het mooie proefschrift van Dagmar Hofmann.

Dr. Anton J.L. van Hooff was tot 2005 universitair hoofddocent klassieke geschiedenis aan de Universiteit Nijmegen. Om het lerarentekort te helpen lenigen, geeft hij nu les aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Besproken boeken:

SUIZID IN DER SPÄTANTIKE - SEINE BEWERTUNG IN DER LATEINISCHEN LITERATUR
door **Dagmar Hofmann**
Franz Steiner Verlag. Stuttgart 2007.
250 pag., € 49,50

Literatuur:

- imothy Hill. *Ambitiosa Mors. Suicide and Self in Roman Thought and Literature*. Routledge. New York/Londen 2004.
- nton J.L. van Hooff. *From Autothanasia to Suicide. Self-Killing in Classical Antiquity*. Routledge. Londen/New York 1990. Nederlandse editie: *Zelfdoding in de antieke wereld. Van autothanasie tot suicide*. SUN. Nijmegen 1990.